

УДК94(477.74):316.343.632:642.03

**ХАРЧУВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ
МЕТАЛУРГІЙНИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.,
В КОНТЕКСТІ ЇХ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ**

**NUTRITION OF WORKERS OF METALLURGICAL
ENTERPRISES OF UKRAINE IN THE LATE
NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH
CENTURY'S, IN THE CONTEXT OF THEIR
EVERYDAY LIFE**

Демченко А. В.,
аспірантка кафедри історичних
дисциплін, Маріупольський державний
університет (Маріуполь, Україна), e-mail:
anastasiademchenko92@gmail.com, ORCID:
iD 0000-0002-7730-8295

Demchenko A. V.,
postgraduate student of the Department of
Historical Disciplines, Mariupol State University
(Mariupol, Ukraine), e-mail: anastasiademchenko92@
gmail.com, ORCID: iD 0000-0002-7730-8295

Стаття про невід'ємний елемент повсякденного життя металургів України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. – культуру харчування. З'ясовано щоденний раціон працівників, проаналізовано рівень цін на продукти харчування відносно розміру заробітної плати. Висвітлені основні місця придбання їжі. Окреслена культура споживання продуктів харчування.

Ключові слова: повсякденне життя, металурги, харчування, їжа.

The article is an integral part of the everyday life of metallurgists of Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries – a culture of nutrition. The daily diet of workers has been determined, the level of food prices is analyzed in relation to the size of wages. The main places of purchase of food are highlighted. A culture of food consumption is outlined.

Keywords: daily life, metallurgists, food, mean.

Обов'язковою складовою повсякденного життя кожної людини є харчування. Воно певною мірою характеризує добробут людини та безпосередньо впливає на її самопочуття. Якість продуктів та питної води має прямий вплив на здоров'я людини та рівень її життєвих сил. Голодування, продукти харчування низької якості були однією з причин розповсюдження епідеміологічних захворювань. Для працівників важкої промисловості було вкрай важливо отримувати повноцінне харчування, щоб зберегти високу продуктивність праці.

За усталеною думкою в історіографії, більша частина бюджету робітника витрачалась на продукти харчування. Ми спробуємо з'ясувати, чи так це насправді. Раціон харчування, його вартість та умови прийому їжі – є малодослідженою сторінкою в історії повсякденного життя працівників металургійних підприємств України в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст.

Питання харчового раціону працівників промислових підприємств викликало інтерес у багатьох дослідників, серед них: Е. Рагозин, Е. Гаршин, О. Опацький, Е. Крузе, Ю. Кір'янов, Т. Фридгутта ін. Але у своїх дослідження вони зосередили увагу на робітниках промислових підприємств взагалі, здебільшого на шахтарях. Харчування металургів залишилось поза увагою, або розглядалось побіжно.

В історіографії радянського періоду домінувала думка, що заробітна плата фабрично-заводських робітників була на низькому рівні. Витрати на харчування займали більшу частину бюджету. Раціон був неповноцінний, а продукти низької якості [9, с. 125–126].

Фактичне споживання продуктів мало пряму залежність від рівня цін та оплати праці. З останньої третини ХІХ ст. зросла вартість споживчих товарів. В той же час, зростала й оплата праці. У 1888 р. робітники Юзівського металургійного заводу отримували від 0,8 руб. до 1 руб. на день. Майстри заробляли більше, від 1,5 до 4 руб. на день [21, с. 16]. За даними С. Аксьонова, фабричного інспектора Катеринославської губернії, станом на 1899–1900 рр. заробітна плата працівників металургійної та металообробної промисловості складала від 1,4 руб. Найменше заробляли молоді спеціалісти. Досвідчені працівники отримували до 2,3 руб. на день. Ливарники й токарі отримували до 120 руб. на місяць [2, с. 137]. Як бачимо, рівень оплати праці поступово зростає.

Наведемо ціни на продукти харчування станом на 1899 р. (на прикладі м. Маріуполь): 1 фунт яловичини коштував 10 коп., 1 фунт звичайного житнього хліба коштував 2 коп. [15, с. 51–53]. Тобто, ціни були досить прийнятні, і навіть за умови отримання мінімальної зарплати у розмірі 1,4 руб. на день, звичайний працівник мав змогу дозволити собі гарний обід. За ствердженням Т. Фридгута, зросли витрати працівників на харчування. В період з 1897 р. по 1905 р. вони збільшились з 7 руб. до 11 руб. на місяць [1, с. 119].

У подальші роки ситуація змінилась. Наприклад, у 1914 р. середній розмір зарплати працівника доменного цеху Нікополь-Маріупольського заводу складав 1 руб. 33 коп. на день [16, арк. 9–10]. У 1915 р. сталевар Дніпровського заводу за 1 день роботи отримував 3 руб. 20 коп. [18, с. 45]. Вартість 1 фунту хліба була лише 6 коп., а фунта м'яса – майже 23 коп. [5, арк. 12]. Ціни суттєво зросли, в той час, як заробітна плата була на низькому рівні. Це пов'язано з тим, що у роки Першої світової війни суттєво подорожчали всі споживчі товари. А керівники промислових підприємств не мали фінансової можливості індексувати заробітну плату робітникам відповідно до рівня інфляції.

Раціон харчування робітника здебільшого складався з хліба, картоплі, круп та м'яса. Фрукти, овочі та молочні продукти не входили до щоденного меню металурга. З жирів у раціоні найчастіше зустрічалося сало, рослинна олія, інколи вершкове масло [20, с. 199–200]. Серед напоїв переважав чай та горілчані вироби.

У Харківській губернії було розміщено декілька невеликих чавуно-ливарних підприємств [22, с. 141, 164]. У 1911 р. на території Харківської губернії функціонував металургійний завод Краматорського металургійного товариства. Кількість робітників складала 2783 особи [11, с. 139]. О. Опацький наводить загальні свідчення про харчування робітників Харківської губернії. Більшість робітників мешкала у приватних

квартирах й харчувалась вдома, через це отримати достовірні відомості було майже неможливо. Снідали робітники супом або рідкою кашею з салом, вдень їли – борщ або щі з яловичиною і кашею (гречана або пшоняна) [11, с. 67].

Розглядаючи питання якості продуктів харчування, необхідно зазначити, що згідно з офіційними даними Управління головного лікарського інспектора МВС, у 1907 р. в усіх гігієнічних лабораторіях, які здійснювали санітарний нагляд за торгівлею їстівними продуктами в країні, було проведено 34 тис. досліджень проб і при цьому майже 7 тис. досліджень (21%) показали, що продукти є незадовільної якості. У 1910 р. всі 48 лабораторій країни провели понад 55 тис. досліджень харчових продуктів і при цьому у 16,4% випадків знайшли їх недоброякісними. Частка проб харчових продуктів незадовільної якості у Катеринославі становила 41% [8, с. 196–197].

Хліб, як основна частина харчового раціону, найчастіше піддавався фальсифікуванню. Його виготовляли з суміші різних сурогатів: залишків кукурудзяного, ячного, горохового, житнього або вівсяного борошна. Погане харчування завжди супроводжували такі хвороби, як тиф та цинга [9, с. 127].

Якість питної води також залишалась на низькому рівні. На заводи, у цеха для робітників постачали питну воду. У 1896 р. у м. Нижній Новгород відбулась Всеросійська промислова виставка. Адміністрація заводу, описуючи власне підприємство, повідомляла, що «влітку чай вариться безупинно протягом доби і видається безкоштовно робітникам у бажаній кількості. Крім того, влітку видається безкоштовна холодна вода, спочатку прокип'ячена в особливих котлах і згодом оновлена впускання свіжого повітря під тиском» [23, с. 24]. Та чи так це було насправді?

Санітарний лікар по Юзівському району Бахмутського повіту Н. Конторович у 1911 р. зазначав, що питна вода у Юзівці була незадовільної якості. У пробах води віднайшли аміак, азотну кислоту та хлор у великій кількості. Пояснюється це тим, що більшість вигрібних ям найпримітивніші – обшиті дошками [13, с. 43–44]. Через це черевний тиф у Юзівському районі був дуже поширений явищем. Поодинокі випадки постійно спостерігаються на металургійних підприємствах. Інколи відбуваються спалахи епідемії тифу [13, с. 46].

На Петровському заводі, організація водопостачання питної води для робітників, була вкрай примітивна. У деяких цехах воду кип'ятили у котлах, і з них її брали прямо у відрах. Через це вода тільки ще більш забруднювалась. Під час роботи, воду пили прямо з відер [13, с. 60].

Придбати продукти харчування можна було на ринку, корпоративній крамниці або в їдальні. У кожному заводському поселенні обов'язково був ринок. На ньому реалізовували різноманітні споживчі товари. У 1899 р. Маріупольська міська дума розглянула питання, щодо надання дозволу приватним особам будувати кам'яні лавки на

території заводського базару [7, с. 96–101]. Це свідчить про те, що місцеві підприємці були зацікавлені у реалізації власної продукції саме у цьому місці, адже тут був попит робітників, які отримували достойну зарплатню. Про розвиток торгівлі свідчить й той факт, що у 1908 р. орендарі місць на ринку звернулись до міської ради з проханням замостити площу базару, й місцеві можновладці визнали це прохання справедливим [6, с. 140–141].

Як зазначав Е. Гаршин, у поселенні при Юзівському заводі на базар сходилися люд з усіх навколишніх рудників. Але вони йшли туди не з грошима, а з товаром, який вилучили в рахунок майбутнього авансу або зарплати в магазині при руднику [4, с. 10]. Підтвердження цієї інформації знаходимо у звіті Н. Конторовича за 1912 та 1913 рр. «У базарні дні з навколишніх сіл з'їжджаються сотні, якщо не тисячі людей з їстівними продуктами і припасами» [14, с. 123]. Але санітарний стан місць для реалізації продуктів харчування був незадовільний. М'ясні лавки знаходились у погано пристосованих до цього дерев'яних балаганах. При них не має ані погребів, ані холодильного обладнання [14, с. 122]. Лавки, що торгували їстівними припасами, також розміщувались у дерев'яних балаганах. У поселенні Юзівка не було жодного критого ринку. Базарна площа не заможена. У базарні дні, й продукти, й покупці потопали у великій кількості багнуки [14, с. 123].

Наведені факти свідчать про те, що ринок при заводських поселеннях користувався неабияким попитом, у тому числі й серед працівників металургійних підприємств. Але його санітарний стан був незадовільний. Велика кількість бруду та відсутнього холодильного обладнання негативно впливало на якість продуктів, що там реалізовувались.

Корпоративні крамниці були при кожному заводському селищі. У них робітники могли взяти у борг товари першої необхідності. Їх вичерпний перелік був узгоджений з Присутствіями щодо фабричних справ [3, с. 23]. Управлінці великих металургійних підприємств були зацікавлені у постійному припливі робочої сили. Одним з факторів вибору місця роботи – була ціна на продовольчі товари. Через це адміністрація всіляко сприяла розвитку дрібної торгівлі на території поселень.

У 1888 р. у Юзівці було відкрито споживче товариство. Його ціль – регулювання вартості найважливіших продуктів [17, с. 55]. У 1893 р. на Дніпровському заводі у с. Кам'янському виникло аналогічне об'єднання. Воно розбудувало розширену мережу великих крамниць, де реалізовувались різноманітні продукти харчування: хліб, фрукти, м'ясо, овочі, борошно. Споживче товариство організувало закупівлю великих стад овець і баранів. Це дозволяло реалізовувати м'ясо за низькими цінами [17, с. 40].

Наявність базару та корпоративних крамниць створювали здорову економічну конкуренцію.

Завдяки цьому продукти харчування реалізовували за ринковою ціною. Це позитивно впливало на поживну цінність щоденного раціону робітника.

Одружені робітники готували їжу вдома. Квартири, які вони орендували мали кухню. Помешкання у заводському поселенні при Дніпровському заводі були двох типів: одноповерхові (розраховані на 2 квартири, у кожній 1 або 2 кімнати, комора, передпокій та невеличка кухня) або казарменого типу (від 4 до 8 квартир однокімнатних квартир з передпокою та кухнею) [12, с. 18]. Спеціально для безсімейних робітників при Дніпровському заводі побудували їдальню [17, с. 40].

Е. Гаршин, описуючи заводське поселення при Юзівському заводі, повідомляв, що робітники віддають перевагу невисоким хатинам, бо вони більш теплі. Кухню та пічку для приготування їжі роблять у спеціальній прибудові [4, с. 4].

У звіті санітарного лікаря Н. Которовича висвітлено питання обідньої перерви на Петровському заводі. У мартенівському та бесемеровському цехах вони були відсутні. Через це робітники харчувались прямо під час роботи [13, с. 58]. Працівники прокатного цеху мали одну годину на обідню перерву. Але більшість все одно коштували їжу безпосередньої на робочому місці, адже мешкали далеко від заводу. На цехах, де на обідню перерву виділяли дві години, спостерігалась аналогічна ситуація. Це пов'язано з тим, що робочий час під час обідньої перерви коштував дорожче [13, с. 59].

Обід робітникам приносили їхні дружини або діти. Н. Которович зауважив, що о 12-й годині біля воріт заводу можна побачити сотню жінок з «судками і номерками» [13, с. 59]. Їли робітники на землі. Якщо пощастить, деякі могли сісти на колоду або дерев'яний ящик. Помешкання для їдальні було лише у доменному цеху. Але там не можна було розігріти обід [13, с. 59].

Металурги не були забезпечені гідними умовами для проведення обідньої перерви. Бажання зекономити час або більше заробити переважало над необхідністю гарно поїсти.

У заводських поселеннях було поширено пияцтво. В. Куліков пояснює це тим, що, вживаючи алкоголь, чоловіки намагались покращити собі настрій, зменшити емоційну напругу або фізичну втому. На його думку, пиятика була певною «формою нонконформістського жесту, механізмом повсякденного спротиву» [10, с. 78]. На підтвердження його думок можна навести випадок, що стався з робітником Юр'ївського заводу А. Шамуком у 1913 р. Через непорозуміння у родині він почав зловживати спиртними напоями, що призвело до важкого отруєння й подальшої смерті робітника [19, с. 4].

Автор дослідження висвітлюючи соціальні та економічні аспекти вживання алкоголю в заводських поселеннях спростовує поширену думку про те, що робітники пропивали більшість зароблених грошей. У бюджеті сімейного робітника витрати на алкоголь й тютюн не перевищували 5%, а бюджеті безсімейних робітників – 7%. В той

же час вони були набагато вищим за витрати на культурно-розважальні потреби [10, с. 79].

Радянський дослідник Е. Крузе простежив закономірність поширення пияцтва у неврожайні роки (1901 р., 1905–1908 рр.) зменшилось споживання хліба та солі. В ці ж роки зросло вживання горілчаних виробів. Порівняно з врожайними роками (1900 р., 1902–1904 рр.) споживання алкоголю зросло, але не суттєво (з 0,53 до 0,54 відра) [9, с. 126].

Траплялись випадки безвідповідального вживання алкогольних напоїв, через що траплялись конфлікти на підприємстві. Наприклад, один випадок описаний у газеті «Південна зоря». Нетверезий робітник Юр'ївського заводу з'явився і став просити щоб його пустили на підприємство взяти записку про звільнення. Сторож цього не зробив. Через це виникла бійка і робітник отримав тілесні ушкодження [24, с. 3].

Розглядаючи харчування працівників металургійних підприємств України наприкінці XIX – на початку XX ст. в контексті їх повсякденного життя, ми дійшли наступних висновків. По-перше, протягом зазначеного часу рівень цін на споживчі товари й оплата праці постійно зростали. Наприкінці XIX ст., працівник з середньодобовим окладом 1,4 руб. на день мав змогу придбати 14 фунтів яловичини або 70 фунтів звичайного житнього хліба. Це дозволяє стверджувати, що сімейні робітники витрачали більшу частину свого заробітку на те, щоб прогодувати родину. А от несімейні металурги могли забезпечувати собі гідне харчування при відносно невеликих витратах.

По-друге, якість питної води та продуктів не завжди відповідала санітарним нормам. Це залежало від умов в яких здійснювалась торгівля продуктами, приготування та споживання їжі. Через неповноцінне харчування знижувалась працездатність та постійно фіксувались випадки захворювання на черевний тиф.

По-третє, в контексті повсякденного життя розглянуто вживання горілчаних напоїв. Це давало можливість робітникам можливість поспілкуватись та знизити емоційне напруження. Через зловживання алкоголем траплялись нещасні випадки й конфлікти. Адміністрація заводу на це реагувала та намагалась протидіяти порушенням.

У подальшому можливо розшири дослідження за рахунок матеріалів інших металургійних підприємств. Більш поглибити вивчення питання щоденного та святкового раціону робітників.

Список використаних джерел

1. Friedgut, TH., 1994. 'Luzovka and Revolution', Vol.I: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924, Princeton: *Princeton University Press*, 361 p.
2. Аксенов, С., 1903. 'Положение фабрично-заводской промышленности и рабочих в Екатеринославской губернии в 1899–1900 годах', *Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии за 1903 год*, Екатеринослав, с.128–156.
3. Балабанов, МС., 1909. 'Фабричные законы: Сб. законов, распоряжений и разъяснений по вопросам русского фабричного законодательства', СПб.: б. изд., 264 с.

4. Гаршин, ЕМ., 1892. 'Отчет о поездке на Юзовский завод и попутные заметки о техническом образовании в Донецком каменноугольном районе', СПб.: *тип. В. Демакова*, 49 с.

5. 'Дело канцелярии Екатеринбургского районного заводского совещания «О забастовках на заводах»', *Державний архів Дніпропетровської області*, Ф.679, Оп.1, Спр.1, 39 арк.

6. 'Доклад городской управы о замощении городского базара', 1909, *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1908 год*, Мариуполь, с.140–141

7. 'Доклад городской управы от 28 мая 1899 г. по вопросу о постройке жилых помещений на базаре при металлургических заводах', 1900, *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1899 год*, Мариуполь, с.96–99.

8. Кириянов, Ю., 1979. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX века), Москва, 288 с.

9. Крузе, ЭЭ., 1980. 'Условия труда и быта рабочего класса России в 1900–1914 гг.', Л.: *Наука*, 142 с.

10. Куликов, ВО., 2017. 'Соціальні та економічні аспекти вживання алкоголю в заводських та шахтарських поселеннях Донецько-Придніпровського району Російської імперії', *Гуржівські історичні читання*, Вип.12, с.77–83.

11. Опацкий, А. 1912. 'Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих', Харьков, 146 с.

12. 'Описание Днепровского завода Южно-Русского Днепровского металлургического общества', 1908, Варшава.

13. 'Отчет о деятельности санитарного врача Юзовского района Бахмутского уезда за 1911 г.', 1912, *Отчеты уездных санитарных врачей Екатеринбургского Губернского Земства за 1911 год*, Екатеринбург: *Тип. К. А. Андрущенко*, 162 с.

14. 'Отчет о деятельности санитарного врача Юзовского района Бахмутского уезда за 1912 и 1913 г.', 1915, *Отчеты уездных санитарных врачей Екатеринбургского Губернского Земства за 1913 год*, Екатеринбург: *Тип. К. А. Андрущенко*, 357 с.

15. 'Проект таксы, составленной Мариупольской городской управой на продажу хлеба и мяса в городе Мариуполь на апрель, май и июнь месяцы 1899 г.', 1900, *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1899 год*, Мариуполь, с.51–53

16. 'Протоколы и донесения о забастовках рабочих на заводах Никополь-Мариупольского металлургического общества', *Державний архів Дніпропетровської області*, Ф.679, Оп.1, Спр.3, 52 арк.

17. Рагозин, ЕИ., 1895. 'Железо и уголь на Юге России', С.–Петербург: *Тип. И. Гольдберга*, 192 с.

18. Світленко, С.І., Мороз, В.С., 2012. 'Підприємці й робітники Кам'янського кінця XIX – початку XX ст.: малодосліджені аспекти соціальних відносин', *Придніпров'є: історико-краєзнавчі дослідження*, Дніпропетровськ, Вип.10, 192 с.

19. 'Семейная драма', *Южная заря*, №2015, с.4.

20. Серый, ЮИ., 1971. 'Рабочие Юга России в период империализма (1900–1913 гг.)', Ростов-на-Дону: *Издательство Ростовского университета*, 212 с.

21. Тиме, ИА., 1889. 'Очерк современного состояния горно-заводского дела в Донецком бассейне', *Горный журнал*, Санкт-Петербург, №1, с.1–97.

22. 'Харьковский календарь на 1911 год', 1910, *Харьков. Тип. губ. правл.*, VI, 167, 81, 123, 139, 20 с.

23. 'Юзовский чугуноплавильный и железодельный завод', 1896, *Завод Новороссийского общества каменноугольного, железного и рельсового производств: [Описание]*, Всерос. пром.-худож. выставка в Н. Новгороде 1896 г., Санкт-Петербург, 25 с.

24. 'Юрьевский завод', *Южная заря*, №1375, с.3.

Reference

1. Friedgut, TH., 1994. 'Iuzovka and Revolution', Vol.I: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924, Princeton: *Princeton University Press*, 361 p.

2. Aksenov, S., 1903. 'Polozhenie fabrichno-zavodskoj promyshlennosti i rabochih v Ekaterinoslavskoj gubernii v 1899–1900 godah (The situation of the factory industry and workers in

Ekaterinoslav province in 1899 – 1900)', *Pamjatnaja knizhka i adres-kalendar' Ekaterinoslavskoj gubernii za 1903 god*, Ekaterinoslav, s.128–156.

3. Balabanov, MS., 1909. 'Fabrichnye zakony: Sb. zakonov, rasporjazhenij i raz#jasnenij povoprosam russkogo fabrichnogo zakonodatel'stva (Factory laws: Sat laws, orders and clarifications on issues of Russian factory law)', SPb.: *b. izd.*, 264 s.

4. Garshin, EM., 1892. 'Otchet o poezdke na Juzovskij zavod i poputnye zametki o tehicheskom obrazovanii v Doneckom kamennougol'nom rajone (Report on the trip to the Yuzovsk Plant and related notes on technical education in the Donetsk coal mine area)', SPb.: *tip. V. Demakova*, 49 s.

5. 'Delo kanceljarii Ekaterinoslavskogo rajonnogo zavodskogo soveshhanija «O zabastovkah na zavodah» (The case of the office of Yekaterinoslav district factory meeting «On strikes in factories»)', *Derzhavnyj arhiv Dnipropetrovs'koi oblasti*, F.679, Op.1, Spr.1, 39 ark.

6. 'Doklad gorodskoj upravly o zamoshhenii gorodskogo bazara (Report of the city administration on the impoundment of the city bazaar)', 1909, *Zhurnaly ocherednyh i chrezvyhajnyh zasedanij gorodskoj dumy za 1908 god*, Mariupol', s.140–141

7. 'Doklad gorodskoj upravly ot 28 maja 1899 g. po voprosu o postrojke zhilyh pomeshhenij na bazare pri metallurgicheskikh zavodah metallurhicheskikh zavodakh (The report of the City Council dated May 28, 1899, on the construction of residential premises in the bazaar at metallurgical plants)', 1900, *Zhurnaly ocherednyh i chrezvyhajnyh zasedanij gorodskoj dumy za 1899 god*, Mariupol', s.96–99.

8. Kir'janov, Ju., 1979. Zhizennij uroven' rabochih Rossii (konec XIX – nachalo XX veka) (The living standard of the workers of Russia (the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century)), Moskva, 288 s.

9. Kruze, JeJe., 1980. 'Uslovija truda i byta rabocheho klassa Rossii v 1900–1914 gg. (Conditions of labor and life of the working class of Russia in 1900–1914)', L.: *Наука*, 142 s.

10. Kulikov, VO., 2017. 'Social'ni ta ekonomichni aspekty vzhivannja alkogolu v zavods'kyh ta shaftars'kyh poselennjah Donec'ko-Prydniprov's'kogo rajonu Rosijs'koi imperii' (Social and economic aspects of the use of alcohol in the factory and mining settlements of the Donetsk–Pridneprovsky district of the Russian Empire)', *Gurzhii 'vs'ki istorychni chytannja*, Vyp.12, s.77–83.

11. Opackij, A. 1912. 'Fabrichno-zavodskaja promyshlennost' Har'kovskoj gubernii i polozhenie rabochih (Factory confusion in the Kharkiv province and the position of workers)', Har'kov, 146 s.

12. 'Opisanie Dneprovskogo zavoda Juzhno-Russkogo Dneprovskogo metallurgicheskogo obshhestva (Description of the Dneprovsky plant of the Southern Russian Dnieper Metallurgical Society)', 1908, Varshava.

13. 'Otchet o dejatel'nosti sanitarnogo vracha Juzovskogo rajona Bahmutskogo uезда za 1911 g. (Report on the activities of the sanitary doctor of the Yuzovsky district of the Bakhmut district for 1911)', 1912, *Otchety uездnyh sanitarnyh vrachej Ekaterinoslavskago Gubernskago Zemstva za 1911 god*, Ekaterinoslav: *Tip. K. A. Andrushhenko*, 162 s.

14. 'Otchet o dejatel'nosti sanitarnogo vracha Juzovskogo rajona Bahmutskogo uезда za 1912 i 1913 g. (Report on the activities of the sanitary doctor of the Yuzovsky district of the Bakhmut district for 1912, 1913)', 1915, *Otchety uездnyh sanitarnyh vrachej Ekaterinoslavskago Gubernskago Zemstva za 1913 god*, Ekaterinoslav: *Tip. K. A. Andrushhenko*, 357 s.

15. 'Proekt taksy, sostavlennoj Mariupol'skoj gorodskoj upravoy na prodazhu hleba i mjasa v gorode Mariupol' na aprel', maj i ijun' mesjacy 1899 g. (The tax project drawn up by the Mariupol City Council for the sale of bread and meat in the city of Mariupol for April, May and June of 1899)', 1900, *Zhurnaly ocherednyh i chrezvyhajnyh zasedanij gorodskoj dumy za 1899 god*, Mariupol', s.51–53

16. 'Protokoly i donesenija o zabastovkah rabochih na zavodah Nikopol'-Mariupol'skogo metallurgicheskogo obshhestva (Protocols and reports on strikes of workers at the Nikopol–Mariupol Metallurgical Company)', *Derzhavnyj arhiv Dnipropetrovs'koi oblasti*, F.679, Op.1, Spr.3, 52 ark.

17. Ragozin, EI., 1895. 'Zhelezo i ugol' na Juge Rossii (Iron and coal in the South of Russia)', S.–Peterburg: *Tip. I. Gol'dberga*, 192 s.

18. Svitlenko, S.I., Moroz, V.S., 2012. 'Pidpryjemci j robitnyky Kam'jans'kogo kincja XIX – pochatku XX st.: malodoslidzheni aspekty social'nyh vidnosyn (Entrepreneurs and workers of Kamyansk late nineteenth and early twentieth centuries: poorly investigated aspects of social relations)', *Prydniprov'je: istoryko-krajeznavchi doslidzhennja*, Dnipropetrovs'k, Vyp.10, 192 s.

19. 'Semejnaja drama (Family drama)', *Juzhnaja zarja*, №2015, s.4.

20. Seryj, Ju.I., 1971. 'Rabochie Juga Rossii v period imperializma (1900–1913 gg.) (Workers of the South of Russia during the period of imperialism (1900–1913))', Rostov-na-Donu: *Izdatel'stvo Rostovskogo universiteta*, 212 s.

21. Time, I.A., 1889. 'Ocherk sovremennogo sostojanija gorno-zavodskogo dela v Doneckom bassejne (Essay on the current state of the mining industry in the Donetsk Basin)', *Gornyj zhurnal*, Sankt-Peterburg, №1, s.1–97.

22. 'Har'kovskij kalendar' na 1911 god (Kharkov calendar for 1911)', 1910, *Har'kov. Tip. gub. pravl.*, VI, 167, 81, 123, 139, 20 s.

23. 'Juzovskij chugunoplavil'nyj i zhelezodelatel'nyj zavod (Yuzovsk iron-smelting and iron-making plant)', 1896, *Zavod Novorossijskogo obshhestva kamennougol'nogo, zheleznogo i rel'sovogo proizvodstv. [Opisanie]*, Vseros. prom.-hudozh. vystavka v N. Novgorode 1896 g., Sankt-Peterburg, 25 s.

24. 'Jur'evskij zavod (Yurievsky plant)', *Juzhnaja zarja*, №1375, s.3.

* * *